

**Οι αντιλήψεις των Βυζαντινών για την άσκηση
της εξουσίας από γυναίκες (780-1056)**

Κατερίνα ΝΙΚΟΛΑΟΥ, Ειρήνη ΧΡΗΣΤΟΥ

doi: [10.12681/byzsym.859](https://doi.org/10.12681/byzsym.859)

Copyright © 2014, Κατερίνα ΝΙΚΟΛΑΟΥ, Ειρήνη ΧΡΗΣΤΟΥ

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

ΝΙΚΟΛΑΟΥ Κ., & ΧΡΗΣΤΟΥ Ε. (1999). Οι αντιλήψεις των Βυζαντινών για την άσκηση της εξουσίας από γυναίκες (780-1056). *Byzantina Symmeikta*, 13, 49–67. <https://doi.org/10.12681/byzsym.859>

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΝΙΚΟΛΑΟΥ - ΕΙΡΗΝΗ ΧΡΗΣΤΟΥ

ΟΙ ΑΝΤΙΛΗΨΕΙΣ ΤΩΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ
ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΣΚΗΣΗ ΤΗΣ ΕΞΟΥΣΙΑΣ ΑΠΟ ΓΥΝΑΙΚΕΣ (780-1056)*

Οι ανακινητές της Εικονομαχίας κατηγόρησαν στη σύνοδο της Αγίας Σοφίας το 815 την αυτοκράτειρα Ειρήνη την Αθηναία, ότι το 787 αναστήλωσε τις εικόνες παρασυρμένη από γυναικεία «αφελότητα»¹. Υποστήριξαν, δηλαδή, ότι η ενέργειά της αυτή οφειλόταν αποκλειστικά στην πνευματική αδυναμία των γυναικών να αντιληφθούν και να κατανοήσουν σημαντικά προβλήματα, όπως τα θεολογικά, επιδιώκοντας με τον τρόπο αυτό να αφαιρέσουν από την πράξη της Ειρήνης κάθε κύρος. Στη διάρκεια, όμως, της ιστορικής πορείας του Βυζαντίου, και ιδιαίτερα κατά τη μέση βυζαντινή περίοδο, οι περιστάσεις οδήγησαν στο ύψιστο αξίωμα της αυτοκρατορίας αρκετές γυναίκες, οι οποίες είχαν εξ ορισμού το δικαίωμα και την υποχρέωση να αποφασίζουν όχι μόνο για πολιτικά, αλλά και για εκκλησιαστικά ζητήματα. Η κρι-

* Το κείμενο αυτό αποτελεί αναπτυγμένη μορφή της ανακοίνωσης με θέμα *Les conceptions des Byzantins sur l'exercice du pouvoir par des femmes (780-1056)*, που έγινε στο Συνέδριο «Curiosité, Savoir et Pouvoir» στη Σόφια (16-19 Μαΐου 1996).

1. *Ἔως ἄν τὸ βασιλεύειν ἐξ ἀνδρῶν εἰς γυναῖκα μετέπεσε καὶ τῇ γυναικείᾳ ἀφελότητι ἡ ἐκκλησία τοῦ Θεοῦ ἐμπραίνετο*. P. J. ALEXANDER, *The Iconoclastic Council of St. Sophia (815) and its Definition (Horus)*, *DOP* 7, 1953, App., 59, αρ. 7 [= *Religious and Political History and Thought in the Byzantine Empire*, Λονδίνο 1978, αρ. VIII].

Για τη γυναικεία «ασθένεια» στο Βυζάντιο και την πνευματική αδυναμία των γυναικών, βλ. Joëlle BEAUCAMP, *Le statut de la femme à Byzance (4e-7e siècle)*, I. *Le droit impérial*, Παρίσι 1990, 11-13, II. *Les pratiques sociales*, Παρίσι 1992, 280-283. Βλ. επίσης Heleni SARADI-MENDELOVICI, *A Contribution to the Study of the Byzantine Notarial Formulas: the infirmitas sexus of Women and the Sc. Velleianum*, *BZ* 83/1, 1990, 72-90· Η ΙΔΙΑ, *L'«infirmitas sexus» présumée de la moniale byzantine: doctrine ascétique et pratique juridique*, *Les femmes et le monachisme byzantin. Actes du Symposium d'Athènes, 28-29 mars 1988*, Αθήνα 1991, 87-97.

τική των χαρακτηριστικών του φύλου των αυτοκρατειρών που διοίκησαν το βυζαντινό κράτος από το 780 ως το τέλος της μακεδονικής δυναστείας, η άνοδός τους στο θρόνο, ο τρόπος που διαχειρίστηκαν την εξουσία και, κυρίως, οι αντιδράσεις των Βυζαντινών στην άσκηση της εξουσίας από γυναίκες, όπως αυτές εκφράστηκαν στα κείμενα, είναι τα θέματα που θα μας απασχολήσουν.

Στο διάστημα αυτό οι χήρες –ή και κόρες– αυτοκρατόρων, που είτε έγιναν συμβασιλείς με τους ανήλικους γιους τους, διαδόχους του θρόνου, είτε κατείχαν μόνες τους το θρόνο, είναι: η Ειρήνη η Αθηναία (780–802), σύζυγος του Λέοντα Δ΄, μητέρα του Κωνσταντίνου ζ΄· η Θεοδώρα (842–856), σύζυγος του Θεοφίλου, μητέρα του Μιχαήλ Γ΄· η Ζωή Καρβονοψίνα (914–920), τέταρτη σύζυγος του Λέοντα ζ΄, μητέρα του Κωνσταντίνου Ζ΄ του Πορφυρογέννητου· η Θεοφανώ (963), σύζυγος του Ρωμανού Β΄, μητέρα των Βασιλείου Β΄ και Κωνσταντίνου Η΄· οι πορφυρογέννητες αδελφές Ζωή και Θεοδώρα (1042, 1055–1056).

Οι αυτοκράτειρες αυτές διαχειρίστηκαν την εξουσία, έδρασαν πολιτικά, και τρεις από αυτές, η Ειρήνη και οι πορφυρογέννητες Ζωή και Θεοδώρα βασίλευσαν ως άνδρες ηγεμόνες, γεγονός που στη Δύση ήταν αδιανόητο μέχρι τον ύστερο Μεσαίωνα².

Η Ειρήνη η Αθηναία, ως συμβασιλεύς αρχικά του ανήλικου γιου της Κωνσταντίνου ζ΄ (780–790, 792–797), έθεσε προσωρινό τέλος, γυναίκα αυτή, στο θέμα της Εικονομαχίας, *εις αίσχύνην τῶν προκρατησάντων αίρετικῶν ἀνδραρίων τὴν βασιλείαν*³. Αρκετό χρόνο μετά την ενηλικίωση του Κωνσταντίνου η Ειρήνη θέλησε να παραμερίσει το γιο της και να γίνει η ίδια μόνη κυρία της εξουσίας. Εκμεταλλεύτηκε τη δυσaréσκεια που προκάλεσε στους μοναστικούς κύκλους ο αθέμιτος δεύτερος γάμος του Κωνσταντίνου και, προκειμένου να τον αποκλείσει από το θρόνο, επέβαλε την τύφλωσή του (Αύγουστος 797). Ακολουθώντας ευνοϊκή πολιτική απέναντι στην Εκκλησία και με χαριστικές πράξεις προς το λαό, κατόρθωσε να βασιλεύσει για πέντε χρόνια ως η πρώτη γυναίκα απόλυτος μονάρχης. Το 802 αξιωματούχοι με επικεφαλής το λογοθέτη του γενικού Νικηφόρο, εκμεταλλευόμενοι τη γενικότερη δυσaréσκεια *τῶν ἐν τέλει ἀρχόντων*, έγιναν με ευκολία κύριοι της κατάστασης και –παρά την αποδοκιμασία των πολιτών– ανακήρυξαν το Νικηφόρο αυτοκράτορα. Η Ειρήνη με περηφάνια και αξιοπρέπεια δέχθηκε την αιφνίδια μεταστρο-

2. Βλ. R. HIESTAND, *Eirene basileus - Die Frau als Herrscherin im Mittelalter*, στο H. HECKER (εκδ.), *Der Herrscher, Leitbild und Abbild im Mittelalter und Renaissance*, Ντύσελντορφ 1990, 260, 263, 268.

3. *Βίος Ιωαννικίου*, AASS Nov. II/1, 335A. Πρβλ. ΕΥΩΔΙΟΥ, *Οι 42 μάρτυρες του Αμορίου*, εκδ. Στ. ΕΥΘΥΜΙΑΔΗΣ, Αθήνα 1989, 28, κεφ. 10.

φή της μοίρας⁴ και οδηγήθηκε στην εξορία και το μοναστήρι, όπου λίγους μήνες αργότερα πέθανε.

Η Θεοδώρα, μετά το θάνατο του Θεοφίλου, ανέβηκε στο θρόνο μαζί με τον ανήλικο γιο της Μιχαήλ Γ΄ (842) σε πλήρη ισοτιμία από άποψη πολιτειακού δικαίου με αυτόν⁵. Φρόντισε για την αποκατάσταση του συζύγου της στους κύκλους της Εκκλησίας⁶, και με την προτροπή και τη συνδρομή ικανών συμβούλων προχώρησε στην αντικατάσταση του εικονομάχου πατριάρχη Ιωάννη Γραμματικού από το Μεθόδιο και στην πανηγυρική αναστήλωση των εικόνων (843). Συνέβαλε στην επιτυχή διαχείριση των οικονομικών της αυτοκρατορίας, η οποία απέφερε τεράστια ποσά στο βασιλικό ταμείο. Μετά τη δολοφονία του ευνοουμένου της, Θεοκτίστου, από τον αδελφό της Βάρδα, ο οποίος την κατηγορήσε ότι επιθυμούσε να απομονώσει από την εξουσία το νόμιμο μονάρχη μετά την ενηλικίωσή του, απομακρύνθηκε από τα ανάκτορα και οδηγήθηκε σε μοναστήρι.

Η Ζωή Καρβονοψίνα, αφού πέτυχε να περιορίσει τον παλαιό της αντίπαλο, πατριάρχη Νικόλαο Μυστικό, στα ιεραρχικά του καθήκοντα και να απομακρύνει τους υπόλοιπους επιτρόπους του ανήλικου γιου της Κωνσταντίνου Ζ΄, ανέλαβε την εξουσία ως συμβασιλεύς⁷ (Φεβρουάριος 914). Με έμπιστους της ανθρώπους σε κρίσιμες θέσεις διοίκησε την αυτοκρατορία και έλαβε ουσιαστικές αποφάσεις για θέματα εσωτερικής και εξωτερικής πολιτικής⁸. Μετά από εσωτερικές ταραχές ο δρουγγάριος του πλώιμου Ρωμανός Λακαπνός κατόρθωσε να επικρατήσει, πέτυχε την απομόνωση της αυτοκράτειρας και, με την κατηγορία ότι επιδίωξε τη δολοφονία του, την έστειλε σε μοναστήρι (Αύγουστος 920).

4. ΘΕΟΦΑΝΗΣ, 4781-21.

5. Αικατερίνη ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, Η Αντιβασιλεία εις το Βυζάντιον, *Σύμμεικτα* 2, 1970, 42-43.

6. Για την αποκατάσταση του Θεοφίλου και τους λόγους που την υπαγόρευσαν βλ. Α. ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΣ, The Rehabilitation of the Emperor Theophilos, στο Leslie BRUBAKER (εκδ.), *Byzantium in the Ninth Century: Dead or Alive*, Λονδίνο 1998, 37-49.

7. ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Η Αντιβασιλεία*, 55-57. Δεν τόλμησε όμως να απομακρύνει από τον πατριαρχικό θρόνο το Νικόλαο, ενέργεια που είχαν κάνει οι προκάτοχοί της Λέων Σ΄ και Αλέξανδρος, με τους πατριάρχες Νικόλαο και Ευθύμιο αντίστοιχα. Για τη σύγκρουση Ζωής και πατριάρχη Νικολάου βλ. Patricia KARLIN HAYTER, *Vita Euthymii Patriarchae CP*, Βρυξέλλες 1970 [Bibliothèque de Byzantion 3], 1333-13716. Σύμφωνα με τα σχόλια της εκδότριας επρόκειτο για πραξικόπημα της αυτοκράτειρας (ό.π., 28). Για το ίδιο γεγονός πρβλ. ΣΥΝ. ΘΕΟΦΑΝΗ (έκδ. Βόννης), 3863-15΄ ΨΣΥΜΕΩΝ (έκδ. Βόννης), 72121-7227 ΣΥΝ. ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΜΟΝΑΧΟΥ (έκδ. Βόννης), 87813-8793 ΣΚΥΛΙΤΤΗΣ (έκδ. THURN), 20132-41΄ ΖΩΝΑΡΑΣ III (έκδ. Βόννης), 46212-4632.

8. ΣΥΝ. ΘΕΟΦΑΝΗ, 38623-3875, 3881-4, 38813-17 ΨΣΥΜΕΩΝ, 72214-18, 7233-6, 72313-18 ΣΥΝ. ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΜΟΝΑΧΟΥ, 87912-19, 8805-9, 88018-8811 ΣΚΥΛΙΤΤΗΣ, 20149-20255, 20261-66, 20271-20381 βλ. επίσης, ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Η Αντιβασιλεία*, 55.

Η Θεοφανώ αποτελεί χαρακτηριστική περίπτωση αυτοκράτειρας που έδρασε από το παρασκηνίο κατά σκοτεινό και αμφιλεγόμενο τρόπο. Το πεντάμνο που μεσολάβησε ανάμεσα στο θάνατο του Ρωμανού Β΄ και στην ανάδειξη του Νικηφόρου Φωκά σε αυτοκράτορα (Μάρτιος-Αύγουστος 963), η Θεοφανώ, ως επίτροπος των ανήλικων γιών της, δεν επέδειξε σημαντική πολιτική δραστηριότητα⁹. Πρέπει να της αναγνωρισθεί ότι, επειδή, ίσως, είχε συνείδηση της αδυναμίας της να διαχειρισθεί την αρχή, και επειδή αντιλαμβανόταν πόσο ασθενής ήταν η θέση της λόγω της υποβόσκουσας πάλης για την εξουσία, επέλεξε τους κατάλληλους ανθρώπους για αυτοκράτορες, είτε κινούμενη από προσωπικό και πολιτικό συμφέρον (περίπτωση Νικηφόρου Φωκά) είτε παρασυρμένη από τα αισθήματά της (περίπτωση Ιωάννη Τζιμισκή). Το τέλος της δραστηριότητάς της ήταν αναπάντεχο. Ο νέος αυτοκράτορας Ιωάννης Τζιμισκής, υπό την πίεση του πατριάρχη και υπολογίζοντας τις πολιτικές επιπτώσεις από έναν ενδεχόμενο γάμο μαζί της, αθέτησε τις υποσχέσεις του και εξόρισε την αυτοκράτειρα (969), η οποία επανήλθε αργότερα στα ανάκτορα, μετά την ανάληψη της εξουσίας από τους γιους της (976).

Η έλλειψη πρόνοιας του θείου της Βασιλείου Β΄ για τη διαδοχή του και η ως λίγο πριν από το θάνατό του αδιαφορία του πατέρα της Κωνσταντίνου Η΄ έφεραν, το 1028, στο θρόνο την ήδη πενήντάχρονη πρωτότοκη Ζωή, η οποία μοιράστηκε την εξουσία με τέσσερις άνδρες, τρεις συζύγους και ένα θετό γιο. Μετά τη λαϊκή επανάσταση που ξέσπασε υπέρ της νόμιμης δυναστείας, με αφορμή την ενέργεια του Μιχαήλ Ε΄ Καλαφάτη να την απομακρύνει από το παλάτι και να διατάξει να καρεί μοναχή, και αφού μεσολάβησε ένα σύντομο διάστημα συμβασιλείας με την αδελφή της Θεοδώρα (Απρίλιος-Ιούνιος 1042), τα νύια του κράτους ανέλαβε ο τρίτος σύζυγός της, Κωνσταντίνος Μονομάχος. Ο θάνατος βρήκε τη Ζωή αποτραβηγμένη στο γυναικωνίτη, αδιάφορη για τις κρατικές υποθέσεις¹⁰ και για την προσωπική της αξιοπρέπεια, αμέτοχη της εξουσίας που απλόχερα της προσφέρθηκε, αλλά η ίδια δεν είχε τη ικανότητα να ασκήσει.

9. O St. MASLEV, Die staatsrechtliche Stellung der byzantinischen Kaiserinnen, *BSI* 27, 1966, 326, παρατηρεί ότι δεν υπάρχει πληροφορία για οποιαδήποτε πολιτική δραστηριότητα της Θεοφανούς κατά τους λίγους μήνες της αντιβασιλείας της. Για τη δυσκολία του προσδιορισμού της νομικής της ιδιότητας κατά τη διάρκεια των πέντε μηνών του έτους 963, βλ. ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Η Αντιβασιλεία*, 62-64.

10. ΜΙΧΑΗΛ ΨΕΛΛΟΣ, *Χρονογραφία* (έκδ. E. RENAUD, Michel Psellos, *Chronographie*, I-II, Παρίσι 1926-1928) τόμ. II, 49, κεφ. CLIX1-3: *Τῶν μέντοιγε βασιλικῶν φροντίδων οὐδ' ἐκοινῶνει τῷ αυτοκράτορι, ἀλλ' ἐβούλετο πάντη ἄσυχλος εἶναι τῶν περὶ ταῦτα πόνων.*

Η αδελφή της Θεοδώρα, μετά το θάνατο του Μονομάχου (1055), έμεινε στο θρόνο για ενάμιση χρόνο και προτίμησε, *ἀρρενώσασα και μὴ δεηθεῖσα παραπετάσματος*¹¹, να βασιλεύσει μόνη της.

Κοινή κατάληξη της βασιλείας των γυναικών αυτών, με την εξαίρεση των πορφυρογέννητων αδελφών, ήταν η απομάκρυνσή τους από τα ανάκτορα και ο αναγκαστικός εγκλεισμός τους σε μοναστήρι. Και ήταν συνηθισμένο μεν το φαινόμενο να αποσύρεται με τη θέλησή της σε μοναστήρι η βασιλομήτωρ, όταν ο ενήλικας γιος της αναλάμβανε την εξουσία και εφόσον ήταν παντρεμένος, αλλά στις παραπάνω περιπτώσεις οι αυτοκράτειρες απομακρύνθηκαν παρά τη θέλησή τους, από φόβο μήπως αναμειχθούν ξανά στην εξουσία¹².

*

Σε όλη τη διάρκεια της μέσης βυζαντινής περιόδου (610-1081), και αφού η συνείδηση της δυναστικής συνέχειας είχε στο μεταξύ εδραιωθεί, σε διάστημα 471 ετών προΐσταντο της αυτοκρατορίας γυναίκες σε ποσοστό χρόνου 9,3%. Στο σύνολο των 276 χρόνων, που μεσολάβησαν από το θάνατο του Λέοντα Δ΄, το 780, ως το τέλος της μακεδονικής δυναστείας (1056), άσκησαν την εξουσία έξι αυτοκράτειρες με διάρκεια βασιλείας 42 χρόνια και μερικούς μήνες¹³, σε ποσοστό χρόνου δηλαδή 15,3%.

Στη μακρά περίοδο των τριών αιώνων που εξετάζονται επήλθαν αλλαγές στη βυζαντινή ιδεολογία. Οι συγγραφείς, αποτυπώνοντας στα κείμενά τους τις σύγχρονες κάθε φορά αντιλήψεις σχετικά με το γυναικείο φύλο, αντιμετώπισαν τις αυτοκράτειρες –που αντιπροσώπευαν κάθε γυναικείο τύπο– άλλοτε με αυστηρότητα,

11. ΜΙΧΑΗΛ ΨΕΛΛΟΣ, *Χρονογραφία*, τόμ. II, 72, κεφ. II2-3.

12. Η Ειρήνη (Θεοφανής, 46717-20) και η Θεοδώρα [βλ. Α. ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΣ, Βίος της αυτοκράτειρας Θεοδώρας (*BHG* 1731), *Σύμμεικτα* 5, 1983, 284] εκμεταλλεύτηκαν την αδυναμία που έτρεφαν γι' αυτές οι γιοι τους προκειμένου να επιστρέψουν στο παλάτι. Η Θεοφανώ ενήργησε προφανώς με τον ίδιο τρόπο, αφού επανήλθε στο παλάτι αμέσως μετά την άνοδο των γιών της στο θρόνο (ΣΚΥΛΙΤΖΗΣ, 31457-59, ΖΩΝΑΡΑΣ III, 5399-11).

13. Ειρήνη: Σεπτ. 780-Οκτ. 790, Ιαν. 792-Αύγ. 797 (Κωνσταντίνος και Ειρήνη), Αύγ. 797-Οκτ. 802. Θεοδώρα: Ιαν. 842-Μάρτ. 856. Ζωή Καρβονοψίνα: Φεβρ. 914-Μάρτ. 919. Θεοφανώ: Μάρτ.-Αύγ. 963. Ζωή και Θεοδώρα Πορφυρογέννητες: Απρ.-Ιούν. 1042. Θεοδώρα: Ιαν. 1055-Αύγ. 1056. Στη μεσοβυζαντινή περίοδο στις γυναίκες-αυτοκράτειρες που άσκησαν για κάποιο διάστημα την εξουσία πρέπει να προστεθεί και η Ευδοκία Μακρεμβολίτισσα (Μάιος 1067-Δεκ. 1068, Αύγ.-Σεπτ. 1071). Η περίπτωση της Μαρτίνας είναι ιδιόζουσα, γιατί δεν είναι γνωστό αν άσκησε πραγματικά την εξουσία ανάμεσα στην άνοιξη και το Σεπτέμβριο του 641· βλ. ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Η Αντιβασιλεία*, 15-20. Πρβλ. τη διαφορετική άποψη της Διονυσίας ΜΙΣΙΟΥ, *Η διαθήκη του Ηρακλείου Α΄ και η κρίση του 641. Συμβολή στο πρόβλημα της διαδοχής στο Βυζάντιο*, Θεσσαλονίκη 1985, 117-121, 244.

υποδεικνύοντας τα λάθη και τις αδυναμίες τους, και άλλοτε με επιείκεια και κατανόηση, ανάλογα με τις σκοπιμότητες που εξυπηρετούσαν και την εκκλησιαστική ή πολιτική παράταξη στην οποία οι ίδιοι ανήκαν. Απηκώντας την επίσημη άποψη αλλά και το λαϊκό αίσθημα, δεν αντιδρούσαν φανερά στο φαινόμενο να είναι γυναίκα επικεφαλής του κράτους, παρόλο που κατά τα ισχύοντα ο αυτοκράτορας ήταν εκπρόσωπος του Θεού επί της γης, ανώτατος κριτής, πηδαλιούχος της Εκκλησίας, αρχηγός του κράτους και του στρατού, ο κατέχων και εκδίδων τους νόμους· αντίθετα, η αυτοκράτειρα, σύζυγος του άνδρα ηγεμόνα, υπέκειτο σε αυτούς¹⁴. Οι συγγραφείς παρουσιάζουν τη δράση των αυτοκρατειρών, κατά τον ίδιο τρόπο που διηγούνται και τις πράξεις των αυτοκρατόρων, είχαν όμως ένα λόγο παραπάνω να σημειώνουν με έμφαση τα προτερήματα ή τα ελαττώματά τους¹⁵, όταν το έκριναν σκόπιμο, γιατί αυτές είχαν την ιδιότητα της γυναίκας. Τα αγιολογικά κείμενα, όπως είναι φυσικό, υμνούν τις δύο αναστηλώτριες των εικόνων για τη βαθιά πίστη και τις συνετές αποφάσεις τους. Παρατηρείται, ωστόσο, ότι από τα κείμενα των ιστορικών της περιόδου, με εξαίρεση τη *Χρονογραφία* του Ψελλού, απουσιάζουν η περιγραφή της εξωτερικής εμφάνισης των γυναικών αυτοκρατόρων και οι αναφορές στις ασχολίες¹⁶ ή στην προσωπική τους ζωή. Αντίθετα, από τα ίδια κείμενα γίνονται

14. Βλ. W. OHNSORGE, *Das Kaisertum der Eirene und die Kaiserkrönung Karls des Großen, Konstantinopel und der Okzident*, Ντάρμσταϊν 1966, 62-63· Elisabeth BENSAMMAR, *La titulature de l'impératrice et sa signification. Recherches sur les sources byzantines de la fin du VIIIe s. à la fin du XIIIe s.*, *Byzantion* 46, 1976, 289-290· Ursula Victoria BOSCH, *Fragen zum Frauenkaisertum*, *JÖB* 32/2, 1982, 500· Hiestand, *ό.π.*, 264.

15. Όταν ο ΘΕΟΦΑΝΗΣ, (47732-4784) για παράδειγμα, πλέκει το εγκώμιο της Ειρήνης, γράφει: *ή δέ σοφή και θεοφιλής Ειρήνη, καίπερ όφειλουσα τῷ πῆς ἀθρόας μεταβολῆς πάθει συνέχεσθαι, ὡς ἄτε γύναιον οὔσα, ἔφη γενναίῳ και συνετῷ τῷ φρονίματι πρὸς τὸν χθὲς μὲν δοῦλον ἐπίορκον, σήμερον δὲ μοχθηρὸν και ἀνασειστὴν και ἀναιδῆ τύραννον* και όταν προσπαθεῖ να δικαιολογήσει ή να κατανοήσει τις πράξεις της, λέει: *αὐτὴ δὲ ὡς γυνὴ ἐξαπατηθεῖσα, ἔχουσα δὲ και τὸ φίλαρκον, ἐπληροφορήθη οὕτως εἶναι, και οὐκ ἐλογίσαιτο, ὅτι αὐτοὶ θέλοντες διοικεῖν τὰ πράγματα τοῦτο προεφασίσαντο* (46415-17). Για τη δυσκολία του Θεοφάνη να συμβιβάσει τις πράξεις της Ειρήνης —αφενός μεν την αναστήλωση των εικόνων και αφετέρου την εκδίωξη και τύφλωση του Κωνσταντίνου— βλ. R. J. LILIE, *Byzanz unter Eirene und Konstantin VI. (780-802)*, *Berliner Byzantinische Studien*, 2, Φρανκφούρτη 1996, 292-297. Η ΣΥΝ. ΘΕΟΦΑΝΗ (17119-20) αναγνωρίζει την οξύνοια και τη σύνεση της Θεοδώρας: *καὶ γὰρ ἦν ἰδεῖν και στοχάσασθαι δυνατὴ*, όπως και ο συγγραφέας του αγιολογικού κειμένου *Λόγος εἰς τὴν ἐξορίαν τοῦ ἐν ἀγίοις Νικηφόρου Παιριάρχου Κωνσταντινουπόλεως και εἰς τὴν μετακομιδὴν τοῦ τιμίου λειψάνου αὐτοῦ* (Θ. ΙΩΑΝΝΟΥ, *Μνημεῖα Ἀγιολογικά*, Βενετία 1884, 122, κεφ. 8): *ή ὑψίνους τῷ ὄντι και ῥωμαλέα ταῖς φρεσὶν ἐκείνη βασιλῆς*. Βλ. επίσης, *ό.π.*, κεφ. 7.

16. Άλλη μία εξαίρεση, και ως πράξη και ως αντικείμενο σχολιασμού, είναι η εμπορική δραστηριότητα της Θεοδώρας, συζύγου του Θεοφίλου, η οποία επίσης απασχόλησε τους βυζαντινούς συγγραφείς· βλ. Κατερίνα Νικολαού, *Οι γυναίκες στο βίο και τα έργα του Θεοφίλου*, *Σύμμεικτα* 9 (= *Μνήμη Δ.*

γνωστές πολλές λεπτομέρειες γύρω από την προσωπικότητα των αυτοκρατόρων και την ιδιωτική τους ζωή. Οι απλές αναφορές στο σωματικό κάλλος και στο ήθος των αυτοκρατειρών –όπου αυτές υπάρχουν¹⁷– αποτελούν κοινό τόπο και απαραίτητη προϋπόθεση για την επιλογή των βασιλικών συζύγων¹⁸.

Η δυναμική άσκηση της εξουσίας από την Ειρήνη κατά τα χρόνια της συμβασιλείας της με τον Κωνσταντίνο και η απροθυμία της να αποχωρήσει από την αρχή ασφαλώς ξένισαν τους συγχρόνους, γιατί ήταν η πρώτη γυναίκα που άσκησε την εξουσία¹⁹. Τα κείμενα που έχουμε στη διάθεσή μας προέρχονται κυρίως από μονα-

A. Ζακωθνού), τόμ. Β', Αθήνα 1990, 142-143, όπου και η προγενέστερη βιβλιογραφία. Ας σημειωθεί επίσης ο τρόπος με τον οποίο ο Ψελλός επιμένει στο γεγονός ότι η Ζωή Πορφυρογέννητη δεν καταπανόταν καθόλου με τις αμιγώς γυναικείες ασχολίες, όπως όφειλε (βλ. τα κείμενα πιο κάτω, σημ. 40).

17. Η φυσική ομορφιά και οι ψυχικές αρετές θεωρούνταν δεδομένες για τις βυζαντινές πριγκίπισσες: βλ. P. SCHREINER, *Das Herrscherbild in der byzantinischen Literatur des 9. bis 11. Jahrhunderts, Saeculum* 35, 1984, 149-150; Lynda GARLAND, «The Eye of the Beholder»: Byzantine Imperial Women and their Public Image from Zoe Porphyrogenita to Euphrosyne Kamaterissa Doukaina (1028-1203), *Byzantion* 64, 1994, 20-21, 28-29, 31. Ενώ όμως υπάρχει η τυπική αναφορά στη φυσική ομορφιά άλλων αυτοκρατειρών (π.χ. της Θεοφανούς και άλλων συζύγων αυτοκρατόρων), δεν υπάρχει αναφορά στο σωματικό κάλλος της Ειρήνης, της Θεοδώρας και της Ζωής Καρβονοψίνας (εκτός από το επίθετο που αποδόθηκε στην τελευταία και αφορά τα μάτια της). Για την Ειρήνη το γεγονός δικαιολογείται, επειδή την εξιστόρηση της βασιλείας της έχουμε από ένα μοναχό, το Θεοφάνη, και για τη Ζωή Καρβονοψίνα, επειδή οι συγγραφείς απέφυγαν να ασχοληθούν εκτενώς μαζί της εξαιτίας του σκανδάλου που προκάλεσε ο τέταρτος γάμος του Λέοντα ζ'. Η απουσία από τις ιστοριογραφικές πηγές έστω και μιας τυπικής αναφοράς στην ομορφιά της Θεοδώρας προκαλεί ερωτηματικά. Φυσικό θα ήταν να περιγράφεται ως ωραία εφόσον πήρε μέρος σε διαγωνισμό ομορφιάς [βλ. την άποψη του L. RYDÉN, *The Bridesows at the Byzantine Court – History or Fiction?*, *Erano* 83, 1985, 175-191, ο οποίος αμφισβητεί το γεγονός του διαγωνισμού ομορφιάς για την επιλογή της Θεοδώρας (ό.π., 187-188)], όπου όλες οι υποψήφιες ήταν έτσι κι αλλιώς *ἀσύγκριτοι τῷ κάλλει* και η βασική αντίπαλός της Κασσιανή περιγράφεται ως *κόρη ὀραιότητα* (ΨΣΥΜΕΩΝ, 62919) και *ὀραιότητα πάνυ* (ΣΥΝ. ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΜΟΝΑΧΟΥ, 7906).

Ο Βίος της Θεοδώρας αποτελεί, όπως είναι φυσικό, εξαίρεση και η φυσική ομορφιά της αυτοκράτειρας εξάιρεται (βλ. ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΣ, ό.π., 2595-10). Αντίθετα ο Βίος της Ειρήνης στερείται κάθε παρόμοιας αναφοράς, αφού έχει συνταχθεί από ανώνυμο συγγραφέα ο οποίος αναπαράγει αποσπάσματα της Χρονογραφίας του Θεοφάνη (Fr. HALKIN, *Deux impératrices de Byzance. 1. La Vie de l'impératrice Sainte Irène et le second concile de Nicée en 787*, *An. Boll.* 106, 1988, 5).

18. Βλ. μεταξύ άλλων, Linda-Marie HANS, *Der Kaiser als Märchenprinz – Brautschau und Heiratspolitik in Konstantinopel, 395-882*, *JÖB* 38, 1988, 33-52; P. SCHREINER, *Réflexions sur la famille impériale à Byzance (VIII-Xe s.)*, *Byzantion* 91, 1991, 181-198. Βλ. επίσης την άποψη της Niki-Catherine COUTRAKOU, *La propagande impériale byzantine. Persuasion et réaction (VIII-Xe siècles)*, Αθήνα 1994, 309 σημ. 359.

19. Ο ΟΗNSORGE, ό.π., σελ. 64, ισχυρίζεται ότι οι Βυζαντινοί ανέχθηκαν τη μονοκρατορία της Ειρήνης όσο ζούσε ο γιος της, και την καθαίρεσαν όταν αυτός πέθανε. Ο χρόνος όμως θανάτου του

στικούς κύκλους, ευνοϊκά διακείμενους προς την αυτοκράτειρα, και προσπαθούν να δικαιολογήσουν την παρουσία της στο θρόνο. Υποστηρίζουν, λοιπόν, ότι η εξουσία που άσκησε ήταν θέλημα Θεού για να επιτευχθεί ο ύψιστος σκοπός, η ειρήνευση της Εκκλησίας²⁰. Όταν ο Θεοφάνης, αναφερόμενος στην ανάληψη της εξουσίας από την Ειρήνη και τον ανήλικο Κωνσταντίνο, χρησιμοποιούσε το επίρρημα «παραδόξως»²¹, ήταν, όχι γιατί αυτή κατόρθωσε να πετύχει ό,τι δεν είχε πετύχει η Μαρτίνα 141 χρόνια νωρίτερα²², αλλά, γιατί συνδέει το γεγονός με τη μελλοντική κάθαρση της Εκκλησίας από τις πράξεις των εικονομάχων *διὰ γυναικὸς κήρας καὶ παιδὸς ὀρφανῶ*.

Κωνσταντίνου ζ' δεν είναι σαφές και έχουν διατυπωθεί διάφορες απόψεις· βλ. τη σχετική βιβλιογραφία, Ilse ROCHOW, *Byzanz im 8. Jahrhundert in der Sicht des Theophanes, Quellenkritisch - historischer Kommentar zu den Jahren 715-813*, Βερολίνο 1991 [BBA 57], 268-269. Για την πραγματική ισχύ της Ειρήνης μετά την εκδίωξη του Κωνσταντίνου, βλ. την άποψη του LILIE, *ό.π.*, 114-115, 297-304.

20. ΘΕΟΦΑΝΗΣ, 4546-12: *Τούτῳ τῷ ἔτει Εἰρήνη ἡ εὐσεβεστάτη ἅμα τῷ υἱῷ αὐτῆς Κωνσταντίνῳ παραδόξως θεόθεν τὴν βασιλείαν ἐγχειρίζεται μηνὶ Σεπτεμβρίῳ ν', ἰνδικτιῶνος δ', ὡς ἂν θαυμαστωθῆ ὁ θεὸς καὶ ἐν τούτῳ διὰ γυναικὸς κήρας καὶ παιδὸς ὀρφανῶ μέλλον καθαίρειν τὴν ἄμετρον κατ' αὐτοῦ καὶ τῶν αὐτοῦ θεραπόντων δυσσεβείαν καὶ πασῶν τῶν ἐκκλησιῶν τυραννίδα τοῦ θεομάχου Κωνσταντίνου, ὡς πάλοι τοῦ διαβόλου τῆ ἀσθενεία τῶν ἀλιέων καὶ ἀγραμμάτων. Ὁ.π., 46412-15: ἔπεισαν γὰρ αὐτὴν ὡς ἐκ προγνωστικῶν πληροφρηθέντες, ὅτι 'οὐκ ἔστιν ὠρισμένον παρὰ τῷ θεῷ κρατῆσαι τὸν υἱόν σου τὴν βασιλείαν, εἰ μὴ σὶ ἔστιν, ἐκ θεοῦ δεδομένη σοί'. Πρβλ. ΚΕΔΡΗΝΟΣ (ἐκδ. Βόννης), 213-6: *Βίος Θεοδώρου Στουδίτη*, PG 99, 240A: *Βίος Νικηφόρου πατριάρχου* (ἐκδ. DE BOOR), 1465-13: *Βίος Θεοφάνους Ὁμολογητοῦ* (υπὸ Μεθοδίου) (ἐκδ. Β. ΛΑΤΥΣΕΒ, *Zapiski Rossijskoj Akademii Nauk, Istoriko-Filologičeskomu otdeleniju*, σειρά ν', τόμ. 13/4, Αγ. Πετρούπολη 1918), 1430-33: ΕΦΡΑΪΜ (ἐκδ. ΟΔ. ΛΑΜΠΣΙΔΕΣ, *CFHB* 27, Αθήνα 1990), στ. 1859-1866. Το ίδιο υποστηρίζεται και για τη Θεοδώρα στο *Βίο Εὐαρέστου* (ἐκδ. C. VAN DE VORST, *An. Boll.* 41, 1923, 301): *Θεοδώρα... νεύσει θεία βασιλὶς ἀναδεικνύται*.*

21. ΘΕΟΦΑΝΗΣ, 4546-9 (βλ. το πλήρες κείμενο στη σημ. 20). Βλ. Διονυσία ΜΙΣΙΟΥ, Η Ειρήνη και το «παραδόξως» του Θεοφάνη. Συμβολή στη «συνταγματική» θέση της βυζαντινής αυγούστας, *Βυζαντινά* 10, 1980, 144-147.

22. Μετά το θάνατο του Ηρακλείου, η Μαρτίνα παρουσίασε στους άρχοντες και στο λαό τη διαθήκη του αυτοκράτορα, προσπαθώντας με αυτό τον τρόπο να διεκδικήσει για τον εαυτό της τον πρώτο ρόλο στην άσκηση της εξουσίας: *τινές δὲ τοῦ συνεστῶτος λαοῦ ἀνεφώνουν πρὸς αὐτὴν ὅτι 'σὺ μὲν τιμὴν ἔχεις ὡς μήτηρ βασιλέων, οὗτοι δὲ ὡς βασιλεῖς καὶ δεσπότες... 'οὐδὲ γὰρ βαρβάρων ἢ ἀλλοφύλων πρὸς τὰ βασιλεία εἰσερχομένων, ὧ δέσποινά' ἔφασκον 'δύνασαι ὑποδέχεσθαι ἢ λόγοις ἀμείβεσθαι μηδὲ δοῖν θεὸς ἐν τούτῳ τάξεως τὴν Ῥωμαϊκὴν ἐλθεῖν πολιτείαν'. ΝΙΚΗΦΟΡΟΥ ΠΑΤΡΙΑΡΧΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Ἱστορία Σύνομος* (ἐκδ. C. MANGO, *CFHB* 13, Ουάσινγκτον 1990), κεφ. 281-17. Ο ΟΗNSORGE (*ό.π.*, 55-57) διερωτάται μήπως η θέση που εκφράζει ο πατριάρχης Νικηφόρος απηχεί ανάλογη θέση για τη βασιλεία της Ειρήνης. Πρβλ. την άποψη της ΜΙΣΙΟΥ, *Η διαθήκη του Ηρακλείου*, 116-117.*

Οι σκοπιμότητες που εξυπηρέτησαν οι συγγραφείς της μακεδονικής δυναστείας, αλλά και οι ικανότητες που επέδειξε η Θεοδώρα κατά την άσκηση των καθηκόντων της δικαιολογούν τον έπαινο των Βυζαντινών για την αυτοκράτειρα²³, καθώς και το ότι αποδόθηκαν στην ίδια ενέργειες που έγιναν κατά τη διάρκεια της βασιλείας του γιου της, όπως ο εκχριστιανισμός των Βουλγάρων²⁴, και αυτό προκειμένου να μειωθεί η αξία του δολοφονηθέντος από το Βασίλειο αυτοκράτορα. Επίσης, ο νοσηρός, όπως παρουσιάζεται στα κείμενα, χαρακτήρας του Μιχαήλ δικαιολογούσε την άσκηση της εξουσίας από τη Θεοδώρα και θα αποτελούσε το άλλοθι για την ενδεχόμενη παράταση της βασιλείας της και μετά την ενηλικίωση του Μιχαήλ Γ'. Κατά τους υποστηρικτές της μακεδονικής δυναστείας, ο Βάρδας, με τη δολοφονία του Θεοκτίστου και την απομάκρυνση της Θεοδώρας που ακολούθησε, στέρησε την αυτοκρατορία από τη χρηστή διοίκηση και την παρέδωσε στον ανίκανο Μιχαήλ²⁵.

Κατά την άποψη των Βυζαντινών οι γυναίκες, προκειμένου να γίνουν αποδεκτές στην εξουσία, όφειλαν να αποβάλουν την αιδώ και την αδυναμία, ιδιότητες χαρακτηριστικές του φύλου τους, και να συμπεριφερθούν ως άνδρες.

Έτσι, παρά τη φύση της, η Ειρήνη, *ἀποθεμένη τὴν γυναικείαν ἀσθένειαν*²⁶, έδρασε ως άνδρας στο θέμα της αναστήλωσης των εικόνων²⁷, της αναγνωρίστηκαν

23. ΣΥΝ. ΘΕΟΦΑΝΗ, 16511-12: *Εἶχε μὲν οὖν οὕτω τὰ κατὰ τὴν δύσιν λαμπρῶς τε καὶ ἐτεθρόλητο πανταχοῦ* μετά την αναστήλωση των εικόνων, ΣΚΥΛΙΤΖΗΣ, 84 82-83: *ταῦτα μὲν καὶ ἐν προσιμίοις τῇ αἰοδίμῳ Θεοδώρα καὶ τῷ ταύτης υἱῷ κατεπράχθη τὰ κατορθώματα* ΓΕΝΕΣΙΟΣ (έκδ. LESMÜLLER-WERNER - THURN), 6189-91: *Ἐν δὲ τῷ μεταξὺ χρόνῳ καλῶς τὰ τῆς πολιτείας ἐκεκυβέρνητο παρά τε βασιλέως Μιχαὴλ <καὶ> Θεοδώρας τῆς τούτου μητρὸς, μεστειυόντων τῶν προδηλωθέντων ἀνδρῶν* πρβλ. ΕΦΡΑΪΜ, στ. 2501-3: *Ἔως μὲν ὑπὸν ἐγκρατῆς ἀταρχίας ἢ Θεοδωρόνυμος, ἀνασῶν κλέος, εὗ εἶχε τὰ πράγματα τῇ Ῥωμαῖδι.*

24. ΣΥΝ. ΘΕΟΦΑΝΗ, 16213-16319 ΣΚΥΛΙΤΖΗΣ, 9050-9170.

25. Οι συγγραφείς όταν διαχωρίζουν την εποχή κατά την οποία η Θεοδώρα βρισκόταν στην εξουσία από εκείνη κατά την οποία ο Μιχαήλ έμεινε μόνος στο θρόνο, σημειώνουν με έμφαση πόσο λαμπρή ήταν η περίοδος της συμβασιλείας τους (βλ. σημ. 23). Για τις διαφορετικές μεθόδους που ο Γενέσιος και ο «Συνεχιστής» του Θεοφάνη χρησιμοποίησαν για την εξιστόρηση της βασιλείας του Μιχαήλ Γ', βλ. Βασιλική ΒΛΥΣΙΔΟΥ, Οι αποκλίσεις Γενεσίου και Συνέχειας Θεοφάνη για τη βασιλεία του Μιχαήλ Γ', *Σύμμεικτα* 10, 1996, 75-103, όπου και η πρόσφατη σχετική βιβλιογραφία.

26. *Ἀποθεμένη γὰρ τὴν γυναικείαν ἀσθένειαν, ἠνδρίσατο κατὰ τῆς εὐσεβείας. Ἐπιπάριος εἰς τὸν ὄσιον Νικήταν, AASS April. I, A XXVIII.*

27. *Βίος Νικηφόρου πατριάρχου, 1469-13: Εἰρήνη, τὸ κραταιόφρον ἐκεῖνο καὶ φιλόθεον γύναιον εἶπερ γυναῖκα θέμις καλεῖν τὴν καὶ ἀνδρῶν τῷ εὐσεβεῖ διενεγκοῦσαν φρονίματι, δι' ἧς θεὸς τὴν τότε τῇ ἐκκλησίᾳ παρερπύσασαν ὄφραως δίκην σκολιωτάτην δικόνοιαν πρὸς ὀρθοτομίαν οἴκτῳ φιλανθρωπίας συνήλασεν Βίος Θεοφάνους (υπὸ Νικηφόρου Σκευοφύλακος) (έκδ. DE BOOR), 1823-24: εἶπερ χρὴ γυναῖον καλεῖν τὴν καὶ ἔχθρῶν καὶ παθῶν ἀρρενωπῶ καθωπλισμένην φρονίματι Βίος Θεοφάνους Ομολο-*

ανδρικά προτερήματα, όταν σημείωσε επιτυχίες ή απέδειξε το θάρρος της, και αποκόρησε περήφανα από την αρχή²⁸. Ανδροπρεπώς αντιμετώπισε και η Θεοδώρα τη βουλγαρική απειλή²⁹, ο γυναικωνίτης την εποχή των πορφυρογεννήτων μετατράπηκε σε κώρο λήψης αποφάσεων³⁰, ενώ ο λαός έπεισε τη Θεοδώρα Πορφυρογέννητη να εγκαταλείψει τη γυναικεία αδυναμία της προκειμένου να αναλάβει την εξουσία³¹.

Αντίθετα, όταν οι Βυζαντινοί αδυνατούσαν να ερμηνεύσουν πράξεις των βασιλισσών ή στις περιπτώσεις που ενέργειες κατά τη διάρκεια της βασιλείας τους είχαν δυσμενείς για την αυτοκρατορία επιπτώσεις, τότε τις απέδιδαν αποκλειστικά σε ελαττώματα του φύλλου τους, που δεν είχαν τη δυνατότητα να ελέγξουν.

γπιού (υπό Μεθοδίου), 1420: *καὶ ἠνδρείωσε τὸ θῆλυ εἰρήνη Εφραίμ*, στ. 1863-64: *ὡς ἀρρενόφρων καθελοῦσα παντάπαν τὴν χριστομάχον εἰκονομαχικὴν πλάνην*. Αμικανία εκφράζει το αγιολογικό κείμενο *Ἐγκώμιον εἰς Νικηφόρον τῆς Σεβαστῆς* [έκδ. FR. HALKIN, *Byzantion* 23, 1953, 23, κεφ. 5 (= Fr. HALKIN, *Recherches et documents d'hagiographie byzantine*, Βρυξέλλες 1971, 79, κεφ. 5)]: *εὐσεβῶν δὲ ἀνδρῶν ἐπὶ τῆς ἀρχῆς γεγονότων, εἰρήνη καθαρὰ κατέσχε τὰς ἐκκλησίας καὶ ἡ Ῥωμαίων ἅπανα ταῖς τῆς εὐσεβείας κατελάμπετο χάρισι, ... ἱεραὶ δὲ εἰκόνες πανταχοῦ γῆς ἀνεστηλοῦντο λαμπρότερον...*, όπου η Ειρήνη δεν αναφέρεται ρητά αλλά γίνεται μόνο μνεία στο όνομά της. Για την εικονοφιλία της Ειρήνης, βλ. P. SPECK, *Ikonen unter dem Kopfkissen*, *Klio* 72, 1990, 246-253· πρβλ. για το ίδιο θέμα W. TREADGOLD, *An Indirectly Preserved Source for the Reign of Leo IV*, *JÖB* 34, 1984, 69-76.

28. ΘΕΟΦΑΝΗΣ, 4781-29. Σύμφωνα με το ΣΚΥΛΙΤΖΗ (9626-28) η Θεοδώρα αποτραβήχτηκε από την εξουσία με έναν τρόπο αντίξοιο σε βασιλιά: *καὶ ἡ μὲν βασιλεία ἀσπασμὸν δοῦσα τῇ συγκλήτῳ καὶ πάσῃ ἐνεργείᾳ καὶ διοικήσει ἀποταξαμένη ἔξεισι τοῦ παλατίου*.

29. ΣΥΝ. ΘΕΟΦΑΝΗΣ, 1627: *ἀλλ' αὐτὴ μὴδὲν θῆλυ ἐννοοῦσα ἢ ἄνανδρον ὀ.π., 1629-11: εἰ δὲ μὴ γέννηται καὶ ἐκνικῆσαι με, καὶ οὕτω σου περιέσομαι, τὴν νίκην ἀρίδηνλον ἔχουσα γυναῖκα γὰρ ἀλλ' οὐκ ἄνδρα ἔξεις ἥτιθέεντα σοι* ΓΕΝΕΣΙΟΥ, 6194-99: *ἡ δὲ βασίλισσα τούτῳ ἀνδρειοφρόνως μετὰ τοῦ ἑαυτῆς στρατοπέδου ἄχρι Βουλγαρικῆς γῆς αὐθις ἐπαναστεῦειν ἐμεγαλαύκησεν· καὶ εἰ μὲν γυναῖκα ἥτιθείας, οὐδὲν σοι τὸ νίκος πρὸς καύχημα· εἰ δὲ καὶ ὑπὸ ταύτης ἐκνικηθείης, πᾶσιν τὸ σὸν ἥτιημα καταγέλαστον·* Σκυλίτζης, 9045-48· πρβλ. ΨΣΥΜΕΩΝ, 6648-9.

Δεν αντιμετώπισε γενναία μόνο τη βουλγαρική απειλή η Θεοδώρα αλλά σύμφωνα με το Βίο του Μιχαήλ συγκέλλου (Mary B. CUNNINGHAM, *The Life of Michael the Synkellos. Text, Translation and Commentary*, Μπέλφαστ 1991 [Belfast Byzantine Texts and Translations 1], 1009-16) ... *μὴ ἂν ἄλλως ἀσφαλῆ πὴν ἀρχὴν ἑαυτῇ κατασιτίσασθαι καὶ ἀνδρείαν ἐν θηλείᾳ προσχίμαιι γενναιότητα ἐπιδειξασθαι, εἰ μὴ ἴλεων τὸν Θεὸν διὰ τῆς τῶν εὐσεβῶν δογμάτων καὶ τῆς τῶν σεπτῶν εἰκόνων φαιδρᾶς ἀναυτιώσεως ἀπεργάσεται καὶ τοὺς ἥδη διασχισθέντας εἰς ἐνότια μία συνάψειεν* βλ. και το σχετικό σκόλιο της εκδότριας, 162 σημ. 171.

30. ΜΙΧΑΗΛ ΨΕΛΛΟΣ, *Χρονογραφία*, τόμ. 1, 117, κεφ. Π-3: *Περὶσταται οὖν ἡ βασιλεία ταῖς δυσὶν ἀδελφαῖς, καὶ τότε πρῶτον ὁ καθ' ἡμᾶς χρόνος τεθέεται γυναικωνίτην μετασχηματισθεῖσαν εἰς βασιλικὸν βουλευτήριον*.

31. ΑΤΤΑΛΕΙΑΤΗΣ (έκδ. Βόννης), 167-8: *πειθουσιν γὰρ αὐτὴν γυναικείας αἰδοῦς καὶ ἀσθενείας ἐπιλελύσασθαι*. Σε μεταγενέστερα χρόνια ο ΕΦΡΑΪΜ (στ. 3196-97) αναγνωρίζει στη Θεοδώρα ανδρικό σθένος: *λήμ' ἀρρενωπὸν δεικνύουσα καὶ σθένος, ὡς ἀρρενόφρων Δεβώρα θρυλουμένη*.

Η Ειρήνη *ὡς γυνὴ ἐξαπατηθεῖσα* δεν μπόρεσε να αντιληφθεῖ ὅτι κακόβουλοι σύμβουλοι, που ἠθελαν να ἐλέγχουν την ἐξουσία, τῆς υπέβαλαν την ἰδέα ὅτι ὁ Θεὸς εἶχε ἐπιλέξει ἐκείνη να βασιλεύσει και ὅχι τὸ γιο τῆς· *ἔχουσα δὲ και τὸ φίλαρχον* υπέκυψε στὴ γοητεία τῆς ἐξουσίας³².

Ἡ Θεοδώρα, ἐπειδὴ καθυστέρησε τὴν ἀπόφασή τῆς γιὰ τὴν ἀναστήλωση τῶν εἰκόνων, κατηγορήθηκε ὅτι ἀγαπούσε υπερβολικὰ τὸ σύζυγό τῆς, και ὅτι ἡ ἀγάπη αὐτὴ τὴν ἐμπόδιζε να δώσει τὸ προβάδισμα στα θεϊκὰ πράγματα ἐναντι τῶν ἀνθρωπίνων³³. Μόνο ὑπὸ τὴν ἀπειλή τῆς ἀπώλειας τοῦ λαϊκοῦ εἰσεύματος και τοῦ θρόνου τῆς³⁴ και με τῆς υποδείξεις τῶν συνεργατῶν τῆς πήρε τὴν τελικὴ ἀπόφασιν. Ἀν ἀποδεχθεῖ κανεὶς ὡς κατὰ γράμμα ἀληθινὲς τῆς ἀντιδράσεις τῆς στὴ δολοφονία τοῦ Θεοκτίστου, τότε ἡ ἐπιλογή τῆς ὡς συμβούλου τῆς εἶναι δυνατὸν να ἐκληφθεῖ ὡς ἐπιμεμπτα μεροληπτικὴ. Ὁ θυμὸς τῆς, που τὴν ὀδήγησε στὸ σημεῖο να καταραστεῖ τὸ γιο και τὸν ἀδελφὸ τῆς³⁵, οφειλόταν ὄχι μόνο στὴν ἀντίθεσή τῆς στὸν ἀδικο θάνατο τοῦ λογοθέτη ἀλλὰ και στὴ δυσἀρέσκειά τῆς γιὰ τὴν πιθανὴ ἀπομάκρυνσή τῆς ἀπὸ τὴν ἐξουσία.

Μόνο, ἴσως, ἡ εὐνοια ὀρισμένων χρονογράφων πρὸς τὴ μακεδονικὴ δυναστεία ἢ ὁ φόβος, ἐπειδὴ ἐγράφαν τὴν ἐποχὴ που ζούσε ἡ Θεοφανώ, ἐμπόδισαν τὴν

32. ΘΕΟΦΑΝΗΣ, 46415-17 (τὸ κείμενο πιο πάνω, σμ. 15). Πρβλ. ΖΩΝΑΡΑΣ III, 29516 ΕΦΡΑΙΜ, στ. 1923-24 ΜΑΝΑΣΣΗΣ, στ. 4431-32, 4472. Βλ. P. SPECK, *Kaiser Konstantin VI. Die Legitimation einer fremden und der Versuch einer eigenen Herrschaft*, Μόναχο 1978, 211· LILJE, *ὁ.π.*, 88-99, 305-308.

33. ΓΕΝΕΣΙΟΣ, 5768-69: *εἶτε διὰ φιλανδρίαν ἴσως παράλογον, προτιμωμένην τοῦ θεοῦ τὰ ἀνθρώπινα*.

34. ΣΚΥΛΙΤΖΗΣ, 8345-50: *ταῦτα δὲ ἐκείνης εἰπούσης ταχεῖαν ἠπέλησεν αὐτὴ καταστροφὴν τῆς ζωῆς και τῆς βασιλείας ἐκπιωσιν, και οὐκ αὐτὴ μόνον, ἀλλὰ και τῷ ταύτης υἱῷ, εἰ μὴ τὸν θεῖον κόσμον τῶν ἱερῶν εἰκόνων ἀποδοῖν ταῖς ἐκκλησίαις. τούτου τοῖς λόγοις εἶτ' ἐκδειματωθεῖσα, εἶτε και ἄλλως ἀρεσκομένη, ὡς εἶπομεν, ἡ βασιλὶς ὅλη τοῦ ἔργου γίνεται* ΓΕΝΕΣΙΟΣ, 5773-76: *κατηπέληψε σωφρόνως ὁ Μανουὴλ, ὡς εἶπερ τῶν εἰκόνων μὴ φροντίσεως ἀναμορφῆς τε και προσκυνήσεως, ἐτέρως τὰ τῆς εὐνοίας ἢ αὐτῆς τῆς βασιλείας, θεοῦ εὐδοκοῦντος, διατεθίσεται*.

35. ΣΥΝ. ΘΕΟΦΑΝΗ, 1715-21, και ΓΕΝΕΣΙΟΣ, 6249-6352. Ὁ ΨΣΥΜΕΩΝ (65718-65821) προσθέτει ὅτι ἡ Θεοδώρα σχεδίασε και τὴ δολοφονία τοῦ Βάρδα, ἀλλὰ ἡ ἀπόπειρα ἀπέτυχε: *τοῦτο μαθοῦσα Θεοδώρα ἠγανάκτησε κατὰ τοῦ βασιλέως και τῶν ἄλλων οἱ τὸν φόνον κατεργάσαντο, καταβωμένη αὐτῶν. ἀλλὰ και φωνῆ βριαρᾶ καταποθεῖσα θρηνωδῶς θαλαμεύεται... τοῦ δὲ Μιχαὴλ παντὶ τρόπῳ μηχανωμένου τὴν μητέρα ἐξιλέωσασθαι αὐτὴ ἀπαρηγόρητος ἔμεινεν... τότε δὲ και ὑπὸ τῆς συγκλήτου πάσης ἀναγορεύεται και αὐτοκρατορεῖ... ἐφ' οἷς ἡ μήτηρ αὐτοῦ λυπούμενη ὡς διατασσομένη, ἀλλὰ μὴν και διὰ τὴν ἀδικον σφαγὴν Θεοκτίστου, ἔχθρα ἦν ἀναμέσον αὐτῶν ἄσπονδος. κατάγει τοῖσιν και αὐτὴν εἰς τὰ Γαστρία ἧτις τῇ ἀθυμίᾳ καταβαπτιθεῖσα τὸν νοῦν, και ὑπ' ἐκπλήξεως ἀφαιρεθεῖσα και τὸ φρονεῖν, ἀναξίαν ἐαυτῇ συσκευάζει κατὰ Βάρδα βουλήν, ... ὅπως ἀναρῆσουσιν αὐτόν*. Πρβλ. ΣΥΝ. ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΜΟΝΑΧΟΥ, 82219-82232. Ἀντίθετα ἡ ΣΥΝ. ΘΕΟΦΑΝΗ (17120-21) και ὁ ΣΚΥΛΙΤΖΗΣ (9512-9614) υπογραμμίζουν ὅτι ἡ Θεοδώρα δεν εἶχε τὴν πρόθεση να ἐκδικηθεῖ, φόνους τῶν ἀνθρώπων και ὁμοφύλων βλάβας ἐκφεύγουσα (ΣΥΝ.

μελανότερη σκιαγράφηση του χαρακτήρα και των πράξεων της αυγούστας, για την οποία, εκτός από την αναμφισβήτητη συμμετοχή της στην έμπνευση και στο σχεδιασμό της δολοφονίας του Νικηφόρου Φωκά, μερικοί ιστορικοί υπονοούν συμμετοχή της και σε άλλες απόπειρες δολοφονιών³⁶.

Η λεπτομερειακή εξιστόρηση της βασιλείας της Ζωής Πορφυρογέννητης από το σύγχρονό της Μιχαήλ Ψελλό, κατά την οποία η αυτοκράτειρα εμφανίζει όλα τα συμπτώματα γυναικείας αδυναμίας, αποτυπώνει ανάγλυφα την εικόνα που οι σύγχρονοί της είχαν για την ίδια προσωπικά, αλλά μαρτυρεί εξίσου την άποψη των Βυζαντινών για τις γυναίκες ως φορείς της εξουσίας. Η γνώμη του Ψελλού τόσο για τη Ζωή όσο και για τη Θεοδώρα εκφράζεται, μεταξύ άλλων, και με τις φράσεις: *οὐδεμιᾶ τὸ φρόνημα πρὸς ἀρχὴν αὐτάρκες· οὔτε γὰρ οἰκονομεῖν ἤδεσαν οὔτε στεροτέροις λογιμοῖς χρῆσθαι περὶ τὰ πράγματα, τὰ πλεῖστα δὲ τὰ τῆς γυναικωνίτιδος παίγνια τοῖς βασιλικοῖς κατεκίρνων σπουδάσασσι*³⁷. Παρόλο που, όπως η ίδια η Ζωή ισχυριζόταν, ο θεῖος της Βασίλειος στήριζε πολλές ελπίδες σε αυτήν³⁸, δεν είχε ληφθεῖ καμία μέριμνα, ώστε η μελλοντική αυγούστα να κατανοήσει το σκοπό της ανόδου της στο θρόνο και το ρόλο που ὀφείλε να διαδραματίσει, με αποτέλεσμα, η αφελής αυτή γυναίκα να κληθεῖ να αποφασίσει για τις τύχες της αυτοκρατορίας χωρίς να ἔχει επίγνωση των καθηκόντων της. Κατά τα 22 χρόνια που βρέθηκε στο ὑψιστο αξίωμα του κράτους η Ζωή δεν κινήθηκε με γνώμονα το συμφέρον του, ἀλλὰ υπέκυψε στα πάθη και στις αδυναμίες της³⁹ και εξαπατήθηκε ἀπό

ΘΕΟΦΑΝΗ, *ό.π.*). Ο ΓΕΝΕΣΙΟΣ (6363-65) σημειώνει ότι ἀν μετὰ τὴ σύλληψή του ὁ Θεόκτιστος παρέμενε στὴ ζωὴ, ἡ Θεοδώρα θὰ υποκινούσε στάση υπέρ αὐτοῦ (*ἐπανάστασις ἔσται παρὰ δεσποίνης δυσφόρητος*).

36. Απόπειρα δολοφονίας τοῦ Κωνσταντίνου Ζ΄ ἀπὸ τοῦ Ρωμανοῦ Β΄ με τὴ συνέργεια τῆς Θεοφανούς: ΣΚΥΛΙΤΖΗΣ, 24653-63, ΖΩΝΑΡΑΣ III, 4888-18. Δολοφονία (;) τοῦ Ρωμανοῦ Β΄: ΛΕΩΝ ΔΙΑΚΟΝΟΣ (ἔκδ. Βόννης), 3019-315. Αἰφνίδιος θάνατος τοῦ Στεφάνου, γιου τοῦ Ρωμανοῦ Α΄: ΣΚΥΛΙΤΖΗΣ, 25569-72, ΖΩΝΑΡΑΣ III, 4952-6.

37. ΜΙΧΑΗΛ ΨΕΛΛΟΣ, *Χρονογραφία*, τόμ. I, 119, κεφ. V3-6.

38. ΜΙΧΑΗΛ ΨΕΛΛΟΣ, *Χρονογραφία*, τόμ. I, 99, κεφ. XXII18-19: *καὶ μεγάλας ἐπ' ἐμοὶ τὰς τῶν πραγμάτων ἐκβάσεις ἐκέκτησο*.

39. Ο Ψελλός επικρίνει αὐστηρὰ τὸν τρόπο με τὸν ὁποῖο ἡ Ζωὴ ἐπέλεγε κάθε φορὰ τὸ μέλλοντα αυτοκράτορα, υποστηρίζει, μάλιστα, ὅτι ὅταν ἐπρόκειτο νὰ συμβασιλεύσει με τὴ Θεοδώρα *βούλοιν' ἂν ἀσμένως τῶν περὶ τὸν ἱππῶνὰ τινα ἐπὶ τοῦ βασιλείου θρόνου θεάσασθαι ἢ τὴν ἀδελφὴν κοινωνίσουσσαν αὐτῇ τῆς ἀρχῆς*. *ό.π.*, 113, κεφ. XLVI2-4. Ἡ ἐπιλογή τοῦ Μιχαήλ Δ΄ ὀφειλόταν ἀποκλειστικὰ στὸ πάθος τῆς ΜΙΧΑΗΛ ΨΕΛΛΟΣ, *Χρονογραφία*, τόμ. I, 53, κεφ. II4: *οὐ λογιμῶ ἀλλὰ πάθει τὸν ἄνδρα κρίνουσα* πρβλ. ΣΚΥΛΙΤΖΗΣ, 39213-16 καὶ ΜΙΧΑΗΛ ΨΕΛΛΟΣ, *Χρονογραφία*, τόμ. I, 53, κεφ. I9-17. Βλ. καὶ Angeliki LAIOU, *Imperial Marriages and Their Critics in the Eleventh Century: The Case of Skylitzes*, *DOP* 46, 1992, 165-176.

ισχυρούς συμβούλους. Αργόσκολη⁴⁰, αισθανόμενη δέος μπροστά στο φόρτο των βασιλικών καθηκόντων, μοιράστηκε τα κληρονομικά της δικαιώματα. Εξέπληττε η συμπεριφορά της μέσα στα ανάκτορα, αφού φερόταν ανάρμοστα για γυναίκα και αυγούστα, και δεν τιμούσε το γάμο της ούτε σεβόταν τα σύμβολα της εξουσίας. Δεν μπόρεσε να αντισταθεί στο πάθος της και προχώρησε στη δηλητηρίαση ή ακόμη και στο φόνο του Ρωμανού Γ΄⁴¹. Αποπειράθηκε επίσης να δηλητηριάσει τον Ιωάννη Ορφανοτρόφο, ενώ δε στάθηκε ικανή να τιμήσει το λαό της πρωτεύουσας που επαναστάτησε για χάρη της. Ο λαός φοβούμενος ότι η Ζωή θα υπαναχωρούσε και θα συγχωρούσε το Μιχαήλ οδήγησε τη Θεοδώρα στην εξουσία.

Η σύγκρουση συντηρητικής και προοδευτικής παράταξης στα ταραγμένα χρόνια της βασιλείας των Πορφυρογεννήτων αποσιωπήθηκε από τον Ψελλό και η διαμάχη μεταξύ των δύο αδελφών αποδόθηκε στη ζήλεια, στη φιλαρχία και στην αδυναμία τους να κυβερνήσουν. Τέλος, η αλόγιστη σπατάλη δημοσίου χρήματος επί Κωνσταντίνου Μονομάχου αποδόθηκε από τον ευμενώς προς τον αυτοκράτορα διακείμενο ιστορικό στην ιδιαίτερη σχέση που είχαν με το χρήμα οι τρεις γυναίκες που τον πλαισίωναν⁴². Έφθασε, μάλιστα, να καταλογίσει την αρχή της οικονομικής παρακμής της αυτοκρατορίας, συνάρτηση ποικίλων παραγόντων, στην αυγούστα Ζωή⁴³. Ο ίδιος, υποστηρίζοντας τη νόμιμη κατοχή του θρόνου από τη Θεοδώρα, ισχυρίζεται ότι κατά τη διάρκεια της βασιλείας της, παρόλο που η ρωμαϊκή εξουσία έχασε το αρρενωπό της φρόνημα⁴⁴, με μόνη εξαίρεση τον πατριάρχη Κηρουλάριο⁴⁵, κανείς δεν αντέδρασε, καμία παράταξη δε συνωμότησε κατά του θρόνου, ούτε

40. ΜΙΧΑΗΛ ΨΕΛΛΟΣ, *Χρονογραφία*, τόμ. Ι, 148, κεφ. LXIV1-3: *Ἐκείνη γυναικείων μὲν παντάπασιν ἔργων ἀπέικετο, οὐτε γὰρ ἀράκτω ποτὲ τὰς χεῖρας ἠσχόλησεν, οὐτε ἰστοουργεῖν ἐπεβάλλετο, οὐτε ἄλλου τινὸς ἐπεβάλλετο* ΜΙΧΑΗΛ ΨΕΛΛΟΣ, *Χρονογραφία*, τόμ. ΙΙ, 49, κεφ. CLIX3-5: *οὐδὲ τῶν ὄσα γυναῖκας περὶ αὐτὰ ἀσχολεῖ, ἰσθὸν φημι καὶ ἠλακάτην καὶ ἔριον καὶ τὸ ὑφαίνειν, οὐδὲ τούτων ἐφρόντιζεν*).

41. Ο Ψελλός εκφράζει αμφιβολίες για τη συμμετοχή της ίδιας και του Μιχαήλ Δ΄ στη δολοφονία (ΜΙΧΑΗΛ ΨΕΛΛΟΣ, *Χρονογραφία*, τόμ. Ι, 50-51, κεφ. XXVI1-9), ενώ ο Σκυλίτζης βαρύνει με την πράξη αυτή τούς *περὶ τὸν Μιχαήλ* (ΣΚΥΛΙΤΖΗΣ, 390⁹³⁻⁹⁴) και ιδιαίτερα τον Ιωάννη Ορφανοτρόφο (ΣΚΥΛΙΤΖΗΣ, 415⁵²⁻⁵⁶).

42. ΜΙΧΑΗΛ ΨΕΛΛΟΣ, *Χρονογραφία*, τόμ. Ι, 147, κεφ. LXIII-LXIII5.

43. Ο Ψελλός υποστηρίζει ότι η Ζωή κατασπατάλησε το δημοσιο χρήμα (*Χρονογραφία*, ΙΙ, 49, κεφ. CLVIII1-4 και 50, κεφ. CLX9-10), ενώ ο ΣΚΥΛΙΤΖΗΣ (476⁵⁵⁻⁵⁷) καταλογίζει στον Κωνσταντίνο την αρχή της οικονομικής παρακμής της αυτοκρατορίας: *ὅτι περ ἐξ ἐκείνου τοῦ βασιλέως καὶ τῆς ἐκείνου ἀσωτίας καὶ σαλακωνείας τὰ Ῥωμαίων ἤρξατο φθίνειν πράγματα*.

44. ΜΙΧΑΗΛ ΨΕΛΛΟΣ, *Χρονογραφία*, τόμ. ΙΙ, 73, κεφ. IV1-2: *Ὅτι μὲν οὖν ἀπρεπὲς ἔδοξε ξύμπασιν ἐξ ἀρρενωποτέρου φρονήματος ἐκθληνθῆναι τὴν Ῥωμαίων ἀρχὴν*.

45. ΜΙΧΑΗΛ ΨΕΛΛΟΣ, *Χρονογραφία*, τόμ. ΙΙ, 80, κεφ. XVII7-8: *τὸ δυσανασχετεῖν κάκεῖνον [Μιχαήλ] ὑπὸ γυναικὶ τὰ Ῥωμαίων ἀγεσθαι πράγματα*.

κανείς δυσανασχέτησε με τα διατάγματα που εξέδωσε η αυτοκράτειρα⁴⁶. Και αυτό έρχεται σε αντίθεση με το φόβο των κρατικών λειτουργών, λίγα μόλις χρόνια νωρίτερα, όταν οι δύο αδελφές βρίσκονταν μόνες στο θρόνο. Τότε, οι κρατικοί λειτουργοί ανησυχούσαν μήπως, υπακούοντας στα κελεύσματα των βασιλισσών, καταγορηθούν για καινοτομίες και αθέμιτες πράξεις, ακριβώς επειδή γυναίκες ασκούσαν την εξουσία⁴⁷.

Οι περιπτώσεις της Ζωής Καρβονοφίνας και της Θεοφανούς διέφεραν από τις υπόλοιπες, γιατί αυτές απλώς διαχειρίστηκαν την εξουσία, όσο διάστημα δεν υπήρχε ενήλικας αυτοκράτορας και δεν πρόλαβαν να εκδηλώσουν μεγαλύτερες φιλοδοξίες. Η Θεοφανώ μάλιστα φρόντισε γρήγορα να καλύψει το κενό με το γάμο της με έναν ισχυρό και δημοφιλή άνδρα. Ο χαρακτήρας της δεν απασχόλησε τους συγχρόνους της –σε αντίθεση με την καταγωγή της στην οποία αναφέρονται οι περισσότεροι– και μόνο οι μεταγενέστεροι την έκριναν δυσμενώς με βαρείς χαρακτηρισμούς, όπως άλλωστε και την Ειρήνη, όταν απαλλαγμένοι από σκοπιμότητα ή φόβο είχαν την ελευθερία να εκφραστούν⁴⁸.

Τέλος, οι εχθροί της αυτοκρατορίας θεώρησαν ως ευκαιρία για επίθεση τη χρονική στιγμή κατά την οποία στο θρόνο της Κωνσταντινούπολης βρισκόταν γυναίκα, εκτιμώντας ότι τότε το κράτος ήταν σε αδυναμία και εκμεταλλεύσιμο ένα ασυνήθιστο φαινόμενο. Ο *Βόγορις ό αρχων Βουλγαρίας, γυναίκα της των Ρωμαίων βασιλείας άκούσας κρατείν*, επιχείρησε να καταπατήσει συνθήκες, να κερδίσει περισσότερα εδάφη και να απειλήσει την πρωτεύουσα⁴⁹. Οι Άραβες επίσης αντιμετώπισαν την ίδια αυτοκράτειρα περιφρονητικά και υποτιμητικά: *Γυνή γάρ της*

46. ΜΙΧΑΗΛ ΨΕΛΛΟΣ, *Χρονογραφία*, τόμ. II, 73, κεφ. IV4-5.

47. ΜΙΧΑΗΛ ΨΕΛΛΟΣ, *Χρονογραφία*, τόμ. I, 117-118, κεφ. II6-9.

48. Μόνο η ΣΥΝ. ΘΕΟΦΑΝΗ (4588-13) για ευνόπτους λόγους (Αικατερίνη ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Βυζαντινή Ιστορία*, τόμ. Β2: 867-1081, Θεσσαλονίκη 1997², 110) εξαιρεί το χαρακτήρα της Θεοφανούς (*κοσμίαν δέ τή ψυχῇ*) και την ευγενική καταγωγή της (πρβλ. επίσης το απόσπασμα του Vat. Gr. 163, έκδ. Α. ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΣ, *Σύμμεικτα* 3, 1979, 941-3), ενώ οι άλλοι ιστορικοί αναφέρονται, αντίθετα, στην ταπεινή καταγωγή και εξαιρούν την ομορφιά της: ΛΕΩΝ ΔΙΑΚΟΝΟΣ 3111-13, 4922-23· ΣΚΥΛΙΤΖΗΣ, 24083-86· ΖΩΝΑΡΑΣ III, 4855-10. Ο ΜΑΝΑΣΣΗΣ (στ. 5851- 67) της αποδίδει βαρύτατους χαρακτηρισμούς και ο ΓΛΥΚΑΣ (57214-18) κρίνει τη συμπεριφορά της. Στην Ειρήνη ο ΜΑΝΑΣΣΗΣ (στ. 4441-46, 4472-81) αποδίδει επίθετα άγριων θηρίων, και, σύμφωνα με τα κείμενα, από τους εικονομάχους της δεύτερης φάσης της Εικονομαχίας αποκαλείται «Παρδώ» και «Θυάς» (ΣΥΝ. ΘΕΟΦΑΝΗ, 2621-273· ΓΕΝΕΣΙΟΣ, 1025-1130· ΣΚΥΛΙΤΖΗΣ, 1464-70).

49. *“Ο γε μὴν ἄρχων Βουλγαρίας (Βόγορις οὗτος ἦν) θρασύτερον ἐξεφέρετο γυναίκα της βασιλείας κρατείν διακκοώς*. ΣΥΝ. ΘΕΟΦΑΝΗ, 1623-4 *Βόγορις ό αρχων Βουλγαρίας, γυναίκα της των Ρωμαίων βασιλείας άκούσας κρατείν, δηλοῖ αὐτῇ καταλύειν τὰς συνθήκας και πρὸς Ρωμαίους ἐκστρατεύειν*. ΨΣΥΜΕΩΝ, 6645-8.

Ῥωμανίας σήμερον βασιλεύει, ἢ οὐ δυνήσεται ἀντειπεῖν τῇ κελεύσει τοῦ μεγάλου πρωτοσυμβούλου⁵⁰. Στη διάρκεια της αντιβασιλείας της Ζωῆς Καρβονοψίνας οι Βούλγαροι πάλι, με αρχηγό το Συμεών, λεηλατούσαν τη Θράκη, ενθαρρυμένοι από το γεγονός της επισφαλούς εξουσίας του παιδὸς Κωνσταντίνου και της μητέρας του⁵¹. Δεν πρέπει, όμως, να παραβλέπεται το γεγονός ότι οι εχθροί της αυτοκρατορίας ανέμεναν γενικότερα εύκολη επικράτηση σε περιπτώσεις που ο βυζαντινὸς θρόνος τελούσε υπό επιτροπεία⁵². Το εντυπωσιακότερο δείγμα αμφισβήτησης της ρωμαϊκῆς αρχῆς ἦταν την εποχὴ της μονοκρατορίας της Ειρήνης, όταν ο Κάρολος ο Μέγας με τη στέψη του διεκδίκησε για λογαριασμό του τον τίτλο του αυτοκράτορα Ρωμαίων ως συνεχιστῆς της ρωμαϊκῆς παράδοσης.

Ὅμως, συνέβαινε συχνά αναταραχές και αμφισβητήσεις στη βυζαντινὴ αὐλή να θεωροῦνται ευκαιρία για δράση από ὅσους επιβουλεύονταν βυζαντινά εδάφη ἢ το θρόνο της ρωμαϊκῆς αυτοκρατορίας. Επομένως ἡ ὑπαρξη ανήλικου ηγεμόνα στην Κωνσταντινούπολη και ἡ διαμάχη ἢ αστάθεια, που αὐτὴ συνεπαγόταν, αποτελούσε ἰδανικὴ ευκαιρία για παρόμοιες απαιτήσεις.

*

Το θέμα που ενδιαφέρει εἶναι αν οι ἴδιοι οι Βυζαντινοὶ αισθάνονταν ἀμχανία και ἀδυναμία, όταν τις υποθέσεις του κράτους διαχειριζόταν ἡ αυτοκράτειρα –εἴτε μόνη εἴτε περιβαλλόμενη από επιτρόπους– ἢ αν ἀντίθετα οι περιπτώσεις αὐτὲς ἀντιμετωπιζόνταν στο εσωτερικὸ σχεδόν φυσικά, ὡπως και όταν στο θρόνο βρισκόταν ἄνδρας ηγεμόνας.

Την ἀπάντηση δίνουν τα κείμενα, από ὅπου διαφαίνεται ὅτι οι Βυζαντινοὶ στην πλειονότητά τους και στην πορεία του χρόνου ἀντιμετώπισαν με ψυχραιμία την παρουσία των γυναικῶν στην εξουσία και τις ἀποδέχθηκαν παρόλο που ἡ εξουσία γι' αὐτοὺς ἦταν συνυφασμένη με την ἀνδρική φύση. Εκείνες που την ἀσκησαν με δυναμισμὸ και πρωτοβουλία (Ειρήνη, Θεοδώρα) σχολιάστηκαν θετικά⁵³ και τους

50. ΕΥΩΔΙΟΥ, *Οἱ 42 μάρτυρες του Αμορίου*, 66, κεφ. 35.

51. ΛΕΩΝ ΔΙΑΚΟΝΟΣ, 1232-7 πρβλ. ΣΥΝ. ΘΕΟΦΑΝΗ, 38623-3871 και ΣΚΥΛΙΤΖΗΣ, 20149-51.

52. Βλ. π.χ., όταν ο πατριάρχης Νικόλαος και οι ἄλλοι ἐπίτροποι ἀσκούσαν την εξουσία, ο Συμεών ὡς μὴ βασιλέως ἐπιστατοῦντος τοῖς πράγμασι, ῥαδίως ἐλλίπασα κραιῆσαι τῆς βασιλίδος τῶν πόλεων... ΖΩΝΑΡΑΣ III, 46114-18.

53. Την υπεράσπιση της Ειρήνης ἀνέλαβαν οι εικονόφιλοι συγγραφείς και κυρίως ο Θεόδωρος Στουδίτης και ο πατριάρχης Μεθόδιος, οι οποίοι την ὑμνήσαν και δε δίστασαν να την ἀπαλλάξουν από το κρίμα της, την τύφλωση του γιου της, και να θεωρήσουν θέλημα Θεοῦ τὴ μονοκρατορία της, αφού ἡ εκ μέρους της ἀναστήλωση των εικόνων και ο μοιχικὸς γάμος του Κωνσταντίνου την ἀπάλλαξε από τις ἀμαρτίες της, βλ. Ἐπιστολὴ Θεοδώρου Στουδίτη (ἐκδ. G. FATOUROS, *Theodori Studitae Epistulae*,

αναγνωρίστηκαν ανδρικά προτερήματα. Παρατηρείται ότι κυρίως η Ειρήνη, πρώτη γυναίκα βασιλεύς, δεν εμφανίζει κανένα συμβατικό γυναικείο χαρακτηριστικό. Η Θεοδώρα ήταν δυνατή στη σκέψη, διέθετε δηλαδή μιαν αποκλειστικά ανδρική ιδιότητα. Η Ζωή Καρβονοψίνα δεν έγινε αντικείμενο ιδιαίτερου σχολιασμού και οι συγγραφείς αρκέστηκαν στην απλή αναφορά των γεγονότων που την αφορούν. Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι ήταν η τέταρτη σύζυγος του Λέοντα Σ΄ και ότι η τεταρτογαμία του αυτοκράτορα προκάλεσε μείζονα πολιτικά και εκκλησιαστικά ζητήματα και αποτέλεσε μελανό σημείο στην ιστορία της μακεδονικής δυναστείας. Η Θεοφανώ, η οποία δεν ανέλαβε καμία σημαντική πρωτοβουλία αλλά ενεργούσε κυρίως στο παρασκήνιο, δεν αντιμετωπίζεται από τους ιστορικούς ως γυναίκα που κυριάρχησε στην πολιτική δράση, επομένως είναι φυσικό που της αναγνωρίζεται μόνο η φυσική ομορφιά, προκειμένου να δικαιολογηθεί ο γάμος της με τον αυτοκράτορα Ρωμανό Β΄. Οι περιπτώσεις των πορφυρογέννητων αδελφών ξεχωρίζουν γιατί η θέση τους στο θρόνο ήταν διαφορετική –ήταν νόμιμες διάδοχοι του θρόνου και όχι επίτροποι γιων ή χήρες αυτοκρατόρων– και οι αντιλήψεις των Βυζαντινών του 11ου αι. σχετικά με τη θέση της γυναίκας στην κοινωνία είχαν αλλάξει.

Θα έλεγε κανείς ότι οι βυζαντινοί συγγραφείς ανέχθηκαν την ύπαρξη γυναικών αυτοκρατόρων ως αναγκαιότητα. Αισθάνθηκαν την υποχρέωση να δικαιολογήσουν τη θέση τους στο ύψιστο αξίωμα, όταν το όφελος που απέρρεε ήταν μεγάλο (π.χ. η αναστήλωση των εικόνων) και απέφευγαν να αναφερθούν διεξοδικότερα σε αυτήν όταν δεν υπήρχε αποχρών λόγος (π.χ. Ζωή Καρβονοψίνα). Η ανεκτική στάση τους είναι αποτέλεσμα της προϊούσας αντίληψης για την αναγκαιότητα της δυναστικής συνέχειας⁵⁴. Ο θεσμός της αντιβασιλείας, που διαμορφώθηκε κατά τη μέση περίοδο με συμμετοχή της βασιλομήτορος ως μοναδικής εκπροσώπου του ή ως μέλους της επιτροπείας του ανήλικου ηγεμόνα, συνέβαλε στην αποδοχή των γυναικών στην εξουσία.

Βερολίνο 1992, *CFHB* 31/1-2) αρ. 7· βλ. επίσης 150*, σημ. 40, Επιστολή αρ. 31, 8646-48, Επιστολή αρ. 443· *Βίος Θεοφάνους του ομολογητού* (υπό Μεθοδίου), 1330-155. Ο ΘΕΟΦΑΝΗΣ (46817-21) θεωρεί την τύφλωση του Κωνσταντίνου ως τιμωρία για τις βίαιες πράξεις του εναντίον των θείων του και των άλλων επαναστατών· πρβλ. *Βίος Θεοδώρου Στουδίτη*, *PG* 99, 141A-B, 256D· ΒΙΟΣ ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΣΤΟΥΔΙΤΗ (έκδ. Β. ΛΑΤΥΣΕΒ), *Viz. Vrem.* 21, 1914, 26925-28. Ο ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΜΟΝΑΧΟΣ (έκδ. DE BOOR), 7714-6, υποστηρίζει ότι η Ειρήνη δεν γνώριζε καν την πρόθεση των ανθρώπων που συνέλαβαν τον Κωνσταντίνο να τον τυφλώσουν. Αντίθετα, ο ΚΕΛΡΗΝΟΣ, 279-15 (πρβλ. 2819-22, 2918-23), και ο ΖΩΝΑΡΑΣ, III, 2982-10, θεωρούν την αυτοκράτειρα υπαίτιο όχι μόνο για την τύφλωση αλλά και για το θάνατο του Κωνσταντίνου. Για τη Θεοδώρα, βλ. σημ. 23.

54. ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Η Αντιβασιλεία, 127· Η ΙΔΙΑ, Βυζαντινή Ιστορία*, τόμ. Β1, 610-867, Θεσσαλονίκη 1993², 246.

Κατά τη διάρκεια της βασιλείας τους οι στάσεις και οι αναταραχές που προκλήθηκαν από φιλόδοξους σφετεριστές που διεκδικούσαν την εξουσία δεν έλειψαν. Αυτό όμως ήταν κοινό φαινόμενο και στις περιπτώσεις κατά τις οποίες η εξουσία βρισκόταν στα χέρια άνδρα αυτοκράτορα. Οι ενέργειες των ανώτερων αξιωματούχων και μέρους του στρατού κατά την περίοδο της κυριαρχίας της Ειρήνης είχαν ως στόχο να υπερασπιστούν το δικαίωμα του ενήλικα πλέον Κωνσταντίνου ζ' να βασιλεύσει μόνος του⁵⁵. Ο λαός την ίδια εποχή, ευνοημένος από τις παροχές της Ειρήνης, δε φαίνεται να συμμετείχε ενεργά στην αμφισβήτηση της εξουσίας της αυτοκράτειρας, αντίθετα επισημαίνεται από το Θεοφάνη η αντίδρασή του στη στέψη του Νικηφόρου⁵⁶. Στο τέλος της περιόδου που εξετάζεται, ο λαός της Βασιλεύουσας διαδραμάτισε πρωτεύοντα ρόλο στη στάση που ξέσπασε υπέρ της νόμιμης δυναστείας, όταν ο Μιχαήλ Ε' Καλαφάτης επιχείρησε να απομακρύνει τη Ζωή από το παλάτι και να την αναγκάσει να καρεί μοναχή. Διεκδίκησε τις Πορφυρογέννητες ως ηγεμόνες του, αφού ήταν απόλυτα πεπεισμένος για το δικαίωμά τους να βασιλεύσουν, από τη στιγμή που δεν υπήρχε άνδρας διάδοχος⁵⁷.

55. Για τις στάσεις εναντίον της Ειρήνης, κατά τα είκοσι δύο έτη που κυριαρχούσε στην πολιτική σκηνή, και την αιτιολόγηση για πολλές από αυτές, βλ. LILIE, *ό.π.*, 78-115, ιδιαίτ. 112-115.

56. ΘΕΟΦΑΝΗΣ, 47625-27: *συνῆλθε δὲ ἅπαν τὸ πλῆθος τῆς πόλεως, καὶ πάντες ἐπὶ τοῖς πραττομένοις ἐδυσχέρανον ἐπαρώμενοι τὸν στέφοντα καὶ τὸν στεφόμενον καὶ τοὺς τούτοις συχαίροντας*. Πιθανόν, ο Θεοφάνης να τοποθετεί λίγα χρόνια νωρίτερα, στη στέψη του Νικηφόρου, τη δυσαρέσκεια των πολιτών για τη σκληρή δημοσιονομική πολιτική που ακολούθησε ο αυτοκράτορας, αντίθετα από τις γενναϊόδωρες παροχές της Ειρήνης.

Παρουσία «λαού» αναφέρεται στη στάση των συγγενών του Λέοντα Δ' εναντίον της Ειρήνης, τον Οκτώβριο του 797, όταν συνελήφθησαν στην εκκλησία της Αγίας Σοφίας, όπου είχαν καταφύγει, και εξορίστηκαν: ΘΕΟΦΑΝΗΣ, 47311-18 ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΜΟΝΑΧΟΣ, 77110-17. Από το απόσπασμα του Θεοφάνη δεν προκύπτει σαφώς ότι ο λαός υποστήριζε τους στασιαστές, ενώ αντίθετα ο Γεώργιος Μοναχός το αναφέρει ρητά (*καὶ λαὸν πολλὸν συγκινήσαντες*), παρόλο που τελικά *μηδενὸς αὐτοῖς προσχόντος*. Αντίθετα στην αναγόρευση του Νικηφόρου σε αυτοκράτορα ο λαός αντέδρασε δυσμενώς, επειδή προφανώς είχε ευνοηθεί προηγουμένως από τις δωρεές της Ειρήνης. Για τη δυνατότητα αντίδρασης του λαού βλ. την άποψη του Fr. WINKELMANN, *Byzanz zur Zeit der Kaiserin Eirene*, *Klio* 62, 1980, 631, και τις επιφυλάξεις που διατυπώνει για τη συμπεριφορά του *πλήθους τῆς πόλεως* στη στέψη του Νικηφόρου ο LILIE, *ό.π.*, 280-1 και σημ. 179.

57. Τα λόγια, που οι Βυζαντινοί συγγραφείς βάζουν στο στόμα του λαού κατά τη διάρκεια της στάσης, είναι αποκαλυπτικά: ΣΚΥΛΙΤΖΗΣ, 41826-28: *ἡμεῖς σταυροπάτην καλαφάτην βασιλέα οὐ θέλομεν, ἀλλὰ τὴν ἀρχέγονον καὶ κληρονόμον καὶ ἡμετέραν μητέρα Ζωὴν ΜΙΧΑΗΛ ΨΕΛΛΟΣ, Χρονογραφία*, τόμ. I, 67, κεφ. XXIII15-17: *οἱ κατὰ κληρὸν ἢ βασιλείᾳ τῆ βασιλίδι προῆκται, καὶ τὸ σύμψαν εὐνοϊκώτερον πρὸς αὐτὴν ἔσχηκεν, ἅτε γυναῖκα καὶ κληρονόμον τοῦ κράτους* *ό.π.*, 102, κεφ. XXVI11-13: *ἡ τοῦ ξύμψαντος γένους δεσπότης, ἢ τὸν κληρὸν τῆς βασιλείας ἐννομώτατα ἔχουσα, ἧς καὶ ὁ πατὴρ βασιλεὺς καὶ ὁ ἐκεῖνον φῶς καὶ ὁ τοῦτον αὐθις ἀποτεκῶν*.

Μερικά χρόνια αργότερα ο λαός εξέφρασε επίσης τη θέλησή του να βλέπει στο πλευρό του Κωνσταντίνου του Μονομάχου, στην κεφαλή της αυτοκρατορίας, τις δύο αδελφές, τις «μάννες» του, και όχι

Γενικότερα, στη βυζαντινή κοινωνία το φαινόμενο της άσκησης της εξουσίας από γυναίκες έγινε βαθμιαία αποδεκτό, κυρίως για λόγους νομιμότητας. Η ανοχή που έδειξαν οι Βυζαντινοί στο φαινόμενο καθαυτό, όχι όμως πάντοτε και στους εκφραστές του, έρχεται σε αντίθεση με τη στάση των άλλων σύγχρονων λαών. Οι Βούλγαροι και οι Άραβες αντέδρασαν έντονα και προσπάθησαν να αποκομίσουν οφέλη, όταν στο βυζαντινό θρόνο βρισκόταν γυναίκα, επειδή θεωρούσαν τη βασιλεία της αδύναμη. Ο Κάρολος Α΄ αξίωσε και πέτυχε να στεφθεί το έτος 800 αυτοκράτωρ Ρωμαίων, προβάλλοντας έτσι τον εαυτό του ως νόμιμο συνεχιστή της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας.

τη Σκλήραινα, την ερωμένη του αυτοκράτορα: ΣΚΥΛΙΠΤΗΣ, 43458-59: *ἐξηκλήθη φωνή ἀπὸ μέσου τοῦ πλήθους ἡμεῖς τὴν Σκλήραιναν βασίλισσαν οὐ θέλομεν, οὐδὲ δι' αὐτὴν αἱ μάνναι ἡμῶν αἱ πορφυρογέννητοι Ζωή τε καὶ Θεοδώρα θανοῦνται*.

CATHERINE NICOLAOU – IRÈNE CHRISTOU, Les conceptions des Byzantins sur l'exercice du pouvoir par des femmes (780-1056)

Au cours de l'histoire de Byzance, et spécialement pendant la période méso-byzantine, les circonstances conduisirent à la dignité suprême de l'Empire un certain nombre de femmes qui se voyaient ainsi investies par définition du droit et du devoir de prendre des décisions sur des questions politiques aussi bien qu'ecclésiastiques. L'identité féminine des impératrices qui administrèrent l'Empire de 780 (Irène l'Athénienne) jusqu'à la mort de Théodora de la dynastie macédonienne (1056), leur avènement au trône, la façon dont elles exercèrent le pouvoir et surtout les réactions des contemporains au fait que le pouvoir était exercé par des femmes, voici les sujets examinés ici.

Nous constatons que les auteurs byzantins ont toléré l'existence des impératrices comme une nécessité. Ils ont ressenti le besoin de la justifier lorsque le bénéfice qui en découlait était considérable (par exemple la restauration du culte des images) et se sont gardés de s'y étendre plus amplement (par ex. Zoé Carbonopsina). Leur attitude tolérante découle de la conception d'une continuité dynastique de plus en plus ancrée dans les esprits. L'institution de la Régence qui s'instaure dans la période méso-byzantine, avec la participation de la mère du prince comme représentante unique de celui-ci ou comme membre du conseil de régence du prince mineur, contribua à faire admettre les femmes au pouvoir, surtout pour des raisons de légitimité. Au contraire, les peuples étrangers, comme les Bulgares et les Occidentaux, essayèrent d'obtenir des profits politiques du fait que le trône était occupé par des femmes: certains considéraient que leur règne était faible, d'autres contestaient leur droit d'être légitimement à la tête de l'Empire.